

“БЕКТЕМ”

Филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын
коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700
диссертациялык кеңештин төрагасы,
ф.и.д., профессор
Маразыков Турусбек Сейдакматович

“18-” март, 2024-жыл

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин 2024-жылдын 14-мартындагы отурумунун

№ 7 токтому

Катышкандар: Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков (10.02.01), төраганын орун басары, ф.и.д., профессор, академик С. Ж. Мусаев (10.02.01); диссертациялык кеңештин мүчөлөрү: ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова (10.02.01), ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент М. К. Алишова (10.02.01), ф.и.д., профессор М. А. Атакулова (10.02.06), ф.и.д., доцент А. Т. Дунканаев (10.02.01), ф.и.д., доцент Д. О. Кенжебаев (10.02.01; 10.02.06), ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова (10.02.06), ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева (10.02.06), ф.и.д., доцент А. О. Ормонбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент Б. Ж. Усмамбетов (10.02.06).

Окумуштуу катчы: ф.и.д., доцент С. К. Каратаева (10.02.06)

Күн тартибиндеги маселе:

2. Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын алдын ала коргоосу.

Угулду:

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Изденүүчү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-

Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” деген темадагы кандидаттык диссертациясы диссертациялык кеңешке коргоого келип түшкөн. Кеңештин урматтуу мүчөлөрү, баарыңыздар диссертацияны окуп чыктыңыздар. Изденүүчү жана анын илимий иши тууралуу жалпы маалымат берүү үчүн сөз окумуштуу катчы Сонайым Кубатбековнага берилет.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.д., доцент С. К. Каратаева: Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана ага тиешелүү аттестациялык документтери Д 10.24.700 диссертациялык кеңешке 2024-жылдын 10-декабрында кабыл алынган. Илимий жетекчиси – филология илимдеринин доктору, профессор Садыкова Сымбат Зарылкановна.

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын отурумунда талкуудан өткөн. Ал талкуунун жыйынтыгында диссертациянын темасынын актуалдуулугу белгиленип, өз алдынча аткарылган илимий изилдөө экендиги айтылат. Жыйынтыгында диссертацияга оң мүнөздөмө берилип, талкууда айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталган.

Диссертациялык ишке Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин кезектеги отурумунун 2025-жылдын 17-январындагы №5 токтомунун 3-чечими менен төмөнкү курамда эксперттик комиссия бекитилген: ф.и.д., доцент А. О. Ормонбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова (10.02.01), ф.и.к., доцент М. С. Шамшиева (10.02.01). Диссертациялык ишке бекитилген эксперттик комиссия илимий ишти 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга жана ачык коргоого сунуштаган.

Султанова Айнура Абайдиллаевнанын аттестациялык документтери Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын койгон талаптарына толук жооп берет.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Окумуштуу катчынын маалыматына суроолор барбы? Жок болсо, анда сөздү изденүүчүгө берели.

Изденүүчү А. А. Султанова: Рахмат. Диссертациялык кеңештин урматтуу төрагасы, диссертациялык кеңештин мүчөлөрү! 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Чоң-Алай топонимиясынын

лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” деген темадагы ишибизди сиздерге сунуштайбыз. Илимий жетекчим – филология илимдеринин доктору, профессор Садыкова Сымбат Зарылкановна.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу кыргыз тилиндеги ономастикалык материалдардын азыркы когнитивдик лингвистиканын алкагында, ошол эле мезгилде географиялык лингвистиканын материалдарынын негизинде ретроспективдик багытта иликтөөгө алуу менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинин концептуалдык негизи катарында реалдуу мезгил мерчеминде тил бирдиктери аркылуу чагылдырылган ономастикалык географиялык объектилердин аттары кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдер системасындагы негизги кор экендигин так чагылдырган номинативдик тутум болуп саналат. Ал эми географиялык объектилер материянын реалдуу көрүнүшү катарында сырткы дүйнөнүн тилдик бирдиктер аркылуу чагылуусу болуп гана чектелбестен, этникалык топтун улут катарында калыптануусунун негизи экендигин акыркы изилдөөлөр ачыктады. Демек, кыргыз элинин этностук жактан болгон тарыхый эволюциясын тактоо маселеси, биринчи кезекте, реалдуу мейкиндиктеги индивиддердин суммасынан эмес, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин белгилүү мейкиндиктеги түптөлүүсү менен да негизделет.

Лингвоконцептуалдык өңүттөн алып караганыбызда, Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусун, кеңири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин Кытай, Афганистан, Пакистан жана Тажикстан менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар, ошол себептен Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо Чоң-Алай топонимиясынын орду ченемсиз. Байыркы доордон тарта адам баласы отурукташкан, геоклиматы жактан ыңгайлуу жашоо чөйрөсү жана типологиялык айырмалуу структурадан турган тилдердин өз ара карым-катнашын, элдердин этномаданий алакасын өз боюна сиңирген топонимдердин табигый лабораториясынын милдетин аткарган алкак азыркы күнгө дейре илимий жактан чети оюлбаган дың бойдон сакталып келет. Мындай маанилүү лингвистикалык тармактын илимий бутага алынышы, кала берсе, илимий теманынын объектисине айлануусунун өзү эле аталган изилдөөнүн заманбаптуулугун аныктап турат деп айтууга толук негиз бар.

Ошондой эле бул маселе Чоң-Алай районунун географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Буга кошумча өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чоң-Алай районунун чөлкөмү Улуу Жибек жолу менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор аталган аймактын топонимиясынын тарыхый жактан калыптанышынын өзгөчөлүктөрүн аныктайт.

Кийинки убактарда илимпоздор кыргыз тил илиминдеги табигый тилдин көп кырдуу маселерине кайрылып, геолингвистиканын орчундуу проблемаларын иликтей баштаганына күбө болуудабыз. Жер-суу аттары биринчи кезекте, Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында иликтөөгө алынуусу зарыл. Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу мүмкүн эмес. Ошондой эле геолингвистикалык маанилүү аймак болуп саналган Чоң-Алай топонимиясын ар тараптуу изилдөөгө алуу азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек жаратпайт. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан маселелердин бири болуп саналат.

Илимий изилдөөнүн **объектиси** катары - Чоң-Алай топонимиясы алынды. Изилдөөнүн **предметин** Чоң-Алай топонимиясынын тутумун түзгөн топонимдер жана алардын тарыхый-лингвистикалык, структура-семантикалык мүнөздөмөсү түздү.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин тарыхында жана Кыргызстандын тилдик, маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан изилдөө. Кыргыз жергесиндеги кыргыз тилиндеги топонимдер байыртадан бери басымдуу болуп келгенин далилдөө менен кыргыз урууларын “Сибирден оошкон келгиндер” катарында буга чейин тарых, тил илимдеринде айтылып келген айрым пикирлерге бөгөт коюу. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду**:

- 1) Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарын жыйноо жана тутумун аныктоо;
- 2) жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы анын ичинде кыргыз тил илиминдеги топонимия жана топонимияга тиешелүү лингвистикалык жана тарыхый изилдөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;

3) Чоң-Алай топонимиясындагы жер-суу аталыштарынын фонетикалык жактан калыптануу мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдик катмардын тутумун аныктоо;

4) Чоң-Алай топонимдик номинативдик тутумунун калыптанышындагы тилдик карым-катыштардын чагылуусун чечмелөөнүн негизинде тарыхый катмарларга ажыратуу;

5) топонимдик бирдиктердин структуралык-грамматикалык негизги моделдерин аныктоо жана сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү;

6) Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдерин этимологиялык өңүттөн талдоонун негизинде жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо жана семантикалык топторго ажыратуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Мамлекетибиздин тарыхый-географиялык жактан маанилүү аймактарынан болгон Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик номинативдик тутумунун тарыхый катмарларынын аныкталышы, алардын структуралык-грамматикалык, семантикалык жана этимологиялык өңүттөн диссертациялык иштин деңгээлинде комплекстүү изилдөөгө алынышы илимий иштин жаңылыгын түзөт. Ошону менен бирге Чоң-Алай өрөөнүнүн географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык калыптануу тарыхындагы ээлеген олуттуу ордун көңүл борборуна алуу менен, тилдик айныксыз далилдердин негизинде бул чөлкөмдө кыргыз этносу эң байыркы мезгилдерден бери байырлап келгенинин далилденишин изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары көрсөтөбүз.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын түзгөн аталыштардын этимондук составы жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый пайдубалы, концептуалдык негизи болуп эсептелет.

2. Азыркы күнгө дейре сакталып келген Чоң-Алай топонимиясы - онтологиялык байыркы негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү форма.

3. Улуу Жибек жолундагы *Зор-Алай, Дароот-Коргон, Алтын-Дара, Дара, Дароот, Даңги, Дүкөн-Конуш, Кара-Зак* топонимдик катары аталган маданий-экономикалык магистралдын картографиясын аныктоо менен бир катарда кыргыз элинин башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон алакасын чагылдырган лингвистикалык факторлордон.

4. Улуттун менталдык жактан калыптануусу лингвистикалык код катарында келүүчү номинативдик система менен эриш-аркак өнүгүүсү топонимикалык кордун жалаң гана фонетикалык оболочкасынын өзгөрүүсүн шарттабастан, табигый тилдин категориялык мыйзамдарын да жарата алган структуралык моделдеринин парадигмалык тутуму боло алат.

5. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсү кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин чагылдырат.

I бап Топонимиянын проблемаларынын тил илиминде изилдениши деп аталыпанда топонимдердин ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши, орто кылымдарда Алай жана Памир чөлкөмүндөгү тилдик ареалдардын карым-катышы, топонимдер лингвоконцептуалдык бирдик катарында жалпы тил илиминде изилдениши, топонимдик системанын түркологияда изилдениши жана Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши тууралуу маселелер каралып, төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт;
- Чоң-Алай топонимиясы – илимий жактан маанилүү болгон туруктуу система жана кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү эволюциясын көрсөтө алган лингвистикалык фактор;
- Чоң-Алай топонимиясы – Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхын чагылдырган лингвистикалык тутум жана кошуна элдердин топонимикасына өз таасирини тийгизген көөнөрбөс система;
- Чоң-Алай топонимиясы – жалпы тилдик мыйзамдардын чегинде кылымдар бою өнүгүүдө болгон географиялык лингвистиканын маанилүү компоненти.

II бап “Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары” деп аталып, анда изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары, изилдөөнүн негизги методдору, методологиясы, Чоң-Алай топонимиясындагы тилдик катмарлар мисалдар менен талдоого алынып, төмөндөгүдөй тыянак-корутундулар чыгарылды:

Тянь-Шань тоо кыркаларынан табылган археологиялык табылгалардын Чоң-Алай гидронимиясына тикеден-тике тиешеси бар деп айтууга негиз бар, себеби Каратегин, Дароот-Коргон жана Сары-Таш сыяктуу байыркы тилдик абалдын системасын айкын чагылдырган урбонимдик катар – бир мезгилдеги кыргыз урууларынын алгачкы цивилизациянын болгонун күбөлөндүрүүчү сейрек эстелик. Ошондой эле, топонимдер аркылуу Улуу Жибек жолунун болжолдуу багыты, орду калыбына келтирилет. Кала берсе, Улуу Жибек жолунун түзүлүшү маданий-лингвистикалык алакага, соода-сатыкка болгон зарылдык гана эмес, эл аралык коммуникациянын негизи болгондугун азыркы күндө сакталган Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы топонимдер аныктай алат.

Чоң-Алай топонимиясынын фонетикалык составы жана түзүлүшү менен бирге эле лингвистикалык жактан ар тараптуу иликтениши, аталган ареалдык чөйрөдө отурукташкан элдердин этно-психологиялык, маданий жана тилдик таасири өңдүү жалпы мазмундагы маселелер каралгандыктан, мында сыпаттама, анализ жана синтез, жалпылоо, аналогия методдоруна басым жасалды. Ошону менен бир катарда экинчи бап боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарылды:

- Чоң-Алай топонимиясынын негизги тарыхый пайдубалын түрк катмарына тиешелүү топонимдер түзүп турат;

- Чоң-Алай жер-суу аталыштар системасы жалпы Кыргызстандын топонимиясынын ажырагыс бир бөлүгү болуп, Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый катмарларды аныктоо жана талдоо жалпы Кыргызстандын топонимиясын ар тараптан изилдөө үчүн негиз болмокчу;

- Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдеркыргыз тилинин концептологиялык негизин түзүп, фонологиялык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин көрсөтөт;

Үчүнчү бап чоң-алай топонимиясынын структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү деп аталып, анда Чоң-Алай топонимиясынын структуралык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, жөнөкөй, тубаса жана туунду, татаал топонимдер жана алардын жасалуу типтери, үч же андан ашык сөздөрдөн турган топонимдер, Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык өзгөчөлүктөрү, топонимдердин курамындагы компоненттер же географиялык аппелятивдер, Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин семантикалык топтору жана диний ишенимдер менен байланышкан топонимдердин этимологиясы өңдүү маселелер каралып, төмөнкүдөй тыянактар алынды:

- 1) Топонимдер грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал топонимдер, өз кезегинде жөнөкөй топонимдер тубаса жана туунду болуп бөлүнөт. Жөнөкөй топонимдердин ичинен бир уңгудан жана тарыхый туунду сөздөн турган жер-суу аталыштарынын саны чектелүү. Алар негизинен байыркы сөздүк курамга кирген кадимки сөздөрдөн, географиялык терминдерден турат.

- 2) Туунду топонимдердин жасалышы агглютинативдик ыкманын негизинде, б.а., уңгуга мүчөлөрдүн уланышы белгилүү тартиптин негизинде ишке ашкан. Топонимдерди жасоого азыркы кыргыз тилиндеги өнүмдүү сөз жасоочу -лыг, -луу, -чы мүчөлөрү менен катар жер-суу аталыштарынын курамында сенек формага айланган байыркы кыргыз тилине таандык -ты, -лы морфологиялык каражаттар катышкан.

- 3) Татаал топонимдердин басымдуу бөлүгү изафет деп аталган “зат атооч + зат атооч” тибиндеги атрибутивдик катышта турган сөз айкаштарынан

түзүлгөн. Алар: а) изафет I тибиндеги топонимдер, б) изафет II тибиндеги топонимдер, в) изафет III тибиндеги топонимдерден турат.

4) Татаал топонимдердин курамында экинчи компонент катары *арт, кол, кош, булак, таш, саз, жайлоо, жол, жылга, суу, өтөк, арык* сыяктуу географиялык аппелятивдер келет. Мындай географиялык аппелятивдер байыркы мезгилден бери кыргыз тилиндеги жер-суу аталыштарынын курамында көбүнчө экинчи компонент катары келгени белгилүү. Колдонулуу жыштыгына келе турган болсок, биринчи *суу*, андан кийин *булак, жылга, жайлоо, мөңгү*, булардан кийин *саз, кош, арык, өтөк, таш* сөздөрү көбүрөөк келет. Өтөк аппелятивин кыргыз топонимиясына мүнөздүү өзгөчөлүк катары карасак болот.

5) Чоң-Алай топонимдерине жүргүзүлгөн этимологиялык жана семантикалык талдоонун негизинде топонимдик кор негизинен кыргыз, түрк тилдерине орток лексикадан түзүлгөнүн белгилөөгө болот. Ягноб-тажик жана орус катмарына кирген топонимдер да жок эмес, бирок алардын саны чектелүү.

Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясына тектик жана семантикалык өңүттөн жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй семантикалык топторго классификациялоого болот: 1) антропотопонимдер; 2) этнотопонимдер; 3) фитотопонимдер (геоботаникалык терминдерден турган аталыштар); 4) соматикалык негиздеги топонимдер; 5) зоотопонимдер (зоологиялык терминдерден турган аталыштар); 6) түстү билдирген сөздөрдөн жасалган топонимдер; 7) объекттин формасы, көлөмү, жайгашуусуна байланыштуу түшүнүктөрдү атаган сөздөрдөн жасалган топонимдер; 8) диний ишенимдер менен байланышкан топонимдер; 9) тарыхый-маданий окуяларга байланыштуу топонимдер; 10) советтик доорду чагылдырган топонимдер.

1. Антропотопонимдер - *Аскар-Ыйлаган, Эшен-Ата жайы, Чак, Алипбай зоосу, Байгара жайлоосу ж.б.*

2. Этнотопонимдер - *Кара-Тейит жылгалары, Кара-Мык, Кыдырша-Арык, Сары-Могол, Теңизбай ашуусу ж.б.*

3. Фитотопонимдер (геоботаникалык терминдерден турган аталыштар) - *Гыңдалай (гыңдуу ой) жайлоосу, Балтырганды, Жекенди, Чекен талаасы, Кара-Шыбак, Караганды, Көбүргөндү ж.б.*

4. Соматикалык негиздеги топонимдер - *Жар-Башы, Кара-Бел, Орто-Бел тоосу, Кара-Кабак, Көк-Тумшук тоосу, Үч-Кол ж.б.*

5. Зоотопонимдер (зоологиялык терминдерден турган аталыштар) - *Ат-Жайлоо, Алакысырак чокусу, Балыкты, Бугу кыштагы ж.б.*

6. Түстү билдирген сөздөрдөн жасалган топонимдер - *Ак-Суу, Кара-Булак, Кара-Жылга, Кара-Бел, Кара-Зак тоосу*

7. Объекттин формасы, көлөмү, кайсы бир белгиси жана жайгашуусуна байланыштуу түшүнүктөрдү атаган сөздөрдөн жасалган топонимдер - *Ачык-Суу, Берк-Суу, Мукур айылы, Нура суусу, Дароот-Коргон, Даңги, Шибээ ж.б.*

8. Диний ишенимдер менен байланышкан топонимдер - *Алтын-Мазар, Бала-Бейит, Кыз-Мазары, Кожо-Түштү, Тамчы-Ата ж.б.*

9. Тарыхый-маданий окуяларга байланыштуу топонимдер - *Дүкөн-Конуш жайлоосу, Кароол-Дөбө, Кызыл-коргон, Юкос ж.б.*

10. Советтик доорду чагылдырган топонимдер - *Абрамов мөңгүсү, Корженевский мөңгүсү, Ленин атындагы чоку, Жаңы-Шаар, Жаш-Тилек айылы, Кызыл-Туу айылы*

Корутунду

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени биздин ишибиздин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаңы топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болду.

Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтер сакталып калгандыгы көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек, жаңылышпайбыз. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейбиз.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу Өкүмдарлыгынын составында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын топонимдеринин негизин тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек. Анткени Орто

Азиянын тарыхында өзгөчө орду бар Чоң-Алай чөлкөмү жана анын топонимиялык тутуму бир гана багыттагы изилдөө менен чектелип калбоосу керек.

Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна канаатташ өнүккөн деп айтсак деле, жаңылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор, тарыхый чындык болуп саналат.

Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң ракмат!

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Баяндама жыйынтыкталды, суроолоруңуздар болсо бериңиздер. Кимде кандай суроо бар?

Ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова: Менде мындай суроолор бар. 1) Ареалдык лингвистиканын милдеттери? 2) Тополексема сыяктуу терминдер арбын колдонулган, тополексема терминин кандай түшүнөсүз?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. 1) Ареалдык лингвистика тил илиминин бир багыты болуп саналат. Аны кээде лингвистикалык география термини менен да атап жүрүшөт. Тил илиминин бул бөлүмү тилдик фактыларды лингвистикалык география методу аркылуу аймактык жана тил аралык мейкиндиктин негизинде изилдейт. Изоглосстук чекти аныктоо анын негизги милдети болуп саналат.

2) Диссертациялык иште тополексема термини жыш колдонулган. Бул термин “топоним” жана “лексема” деген эки терминдин биригишинен жасалган. ополексема бул энчилүү ат, б.а., топонимдик функцияда келген лексеманы, сөздү түшүнөбүз.

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Аскар-Ыйлаган деген жер эмне себептен ушинтип аталып калган, кызыгып изилдеп көрдүңүзбү?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Рахмат Бурул Сагынбаевна. Аскар-Ыйлаган татаал антропотопоним, колоттун аты. Кайсы бир мезгилде жашап өткөн Аскар аттуу адамга байланыштуу окуядан менен байланышта каралат. Аксакалдардын айтуусу боюнча эки варианты бар. Биринчи элдик этимология боюнча, Аскар деген киши жашык болуп, көйгөйү болсо эле колотко келип ыйлай берчү экен. Ошондон улам Аскар-Ыйлаган колот деп аталып калган

дешет. Экинчи вариант боюнча, анын көп коюу ылаң тийип кырылып калгандыктан, ушул колотто ыйлаган деп айтышат.

Ф.и.д., академик С. Ж. Мусаев: Анда Кемпир-Ыйлаган деген жер барбы?

Издениүүчү А. А. Султанова: Агай сурооңузга рахмат. Үч сөздөн куралган *Кемпир өлгөн жер* топоними бар. Мындай топонимдин курамындагы географиялык термин кийинчерээк унутулуп калып, *Кемпир өлгөн* деп колдонулуп калган.

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Экинчи суроом, диссертациянын аягында Чоң-Алай топонимиясы дагы изилдөөгө алынышы керек депсиз, дагы эмнелери өксүк?

Издениүүчү А. А. Султанова: Биз, Чоң-Алай топонимикалык системасы келечекте тилчилердин, тарыхчылардын жана географтардын биргелешкен комплекстүү изилдөөсүнө муктаж деп эсептейбиз. Анткени, биз изилдеген тилдик фактылар Чоң-Алай өрөөнүнүн тарыхын дагы тереңдеп изилдөөгө өбөлгө болмокчу деп ойлойбуз.

Ф.и.д., доцент М. К. Алишова: 1. Топонимдик бирдиктердин структуралык-грамматикалык канча модели бар жана алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү кандай? 2. Жөнөкөй топонимдер басымдуубу же татаал топонимдер басымдуубу?

Издениүүчү А. А. Султанова: Сурооңузга рахмат. Чоң-Алай топонимдери структуралык-грамматикалык жактан жөнөкөй жана татаал топонимдер, ал эми жөнөкөй топонимдер туунду жана тубаса топонимдерге жиктелип изилденди. Ал эми татаал топонимдер курамындагы компоненттердин кайсы сөз түркүмүнөн турганына карай атоочтук жана этиштик катыштагы топонимдер сыяктуу моделдери аныкталды. Жөнөкөй топонимдерге караганда, татаал топонимдер саны жагынан басымдуулук кылат.

Ф.и.д., академик С. Ж. Мусаев: Изафет деген эмне?

Издениүүчү А. А. Султанова: Агай сурооңузга рахмат. Түркологияда “зат атооч + зат атооч” тибиндеги атрибутивдик катыштагы сөз айкаштары изафет деген аталыш менен белгилүү. Анын үч тиби бар. Кыргыз тилинде атрибутивдик катышта турган сөз айкаштары татаал топонимдердин басымдуу бөлүгүн түзөт. Чоң-Алай топонимиясындагы татаал топонимдер изафеттик конструкциядагы топонимдер болуп саналат. Негизинен, I жана II типтеги изафеттик конструкциядагы татаал топонимдер мүнөздүү.

Ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова: Кыргыз топонимдеринин анын ичинен Чоң-Алай топонимдеринин арасында көп кездешкен “сар”, “сары” деген топоформантын чечмелеп бериңизчи?

Издениүүчү А. А. Султанова: Рахмат эжеке сурооңузга. Окумуштуу Д. Исаев *сар* сөзү катышкан *сары кар, сары карын, сары талаа* ж.б иран

тилинен кирген сөздөргө семантикалык талдоо жүргүзүп, анын негизинде “баш, башкы, чоң, албан” маанилерин ачыктаган. Биз талдоого алган *Сары-Таш* орониминин курамында өзүнүн түз маанисинде колдонулган. Анткени бул жердин таштары сары болгондуктан, алтын кени бар деп Сары-Таш аталып калган.

Ф.и.д., профессор М. А. Атакулова: 1. Чоң-Алай топонимдеринин лексика-семантикалык эволюциясы кандай негизги факторлор менен шартталган? 2. Улуу Жибек жолунун Чоң-Алай топонимдерине тийгизген таасири?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Эжеке сурооңузга рахмат. 1. Рим империясынын геоллингвистикалык жана саясый таасиринин басаңдашы; Түрк каганаты; Улуу Жибек жолунун маданий экономикалык магистраль катарында толук күчүнө кирүүсү. 2. Улуу Жибек жолуну Чоң-Алай топонимдерине таасири олуттуу таасирин тийген. Түрк тилдери менен башка тилде сүйлөгөн элдердин ортосундагы мамилени жана тилдик карым-катнашты бир кыйла күчөткөн.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Суроолор жок болсо, анда эксперттерге сөз берели.

Эксперт А. О. Ормонбекова: Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» аттуу темадагы филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган эмгеги диссертациялык кеңештин багытына туура келет. Ал эми изилдөө ишинин максаты менен мазмуну 10.02.01 – кыргыз тили адистигине шайкеш келет (*эксперт диссертациялык иши боюнча берген корутундусу менен тааныштырды*).

Жыйынтыктап айтканда, Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» аттуу диссертациялык иши 10.02.01. – кыргыз тили илими адистигине туура келет. Диссертацияны Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңешине 10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга сунуштайм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат, абдан кылдат анализ жүргүзүпсүз.

Эксперт А. О. Ормонбекова: Сунуштар бар эле, айтпай кетиптирмин. Ошону кошумчалап коёюн. 1. “Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши” деп аталган 1-бапынын 15-16-беттеринде топонимдердин пайда болуусундагы аралдык, тарыхый-лингвистикалык абал жана кыргыз жергесиндеги айрым топонимдердин пайда болуусуна башка тилдердин тийгизген таасир тууралуу окумуштуулардын (М. Кашгари, И. Батманов) эмгектеринен маалыматтар берилип, бирок мисалдар келтирилген эмес.

2. 1-бетте бетте белгилүү тарыхый доорлордо кыргыздардын башка тилде сүйлөгөн элдер менен социалдык-маданий алакада болгондугунун натыйжасында алардын тилине олуттуу таасир көрсөтө алган деген пикирин айткан, бирок конкреттүү бир эки мисал келтирип койсо дагы да иштин баалуулугу артмак.

3. Кээ бир жерлерде окумуштуулардин эмгектеринен шилтеме берилип, бирок беттери көрсөтүлбөй калган. М: 19-бетте Джапаров, 2012, 26-бетте Исаев, 1977, 29-бетте Джапаров, 2006 ж.б. Шилтемелерди дагы бир тартипке келтирип коюу керек.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Айтылган сын пикирге карата Айнура Абайдиллаевна жооп берсеңиз.

Издөнүүчү А. А. Султанова: 1. М. Кашгари эмгегинде *Алыш, Бадал-Арт, Букач-Арт, Тираз, Жонарык, Талас, Өзгөн, Кашгар* ж.б. кыргыз тилине таандык топонимдерди учуратууга болот жана алардын фонетикалык өзгөчөлүгү кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринин негизинде гана өнүккөн деген пикирин айткан [Кашгари, 1967:404]. Ал эми *Дара-Сай, Ак-Бешиш* ж.б. топонимдердин пайда болуусунда иран, монгол тилдеринин таасири болгон.

2. Мисалы кыргыз тилинин башка тилдерге тийгизген таасирин М. Кашгаринин эмгегинен кезиктирүүгө болот. Эмгекте “*жир*”- *май* (313-бет), “*топчан*”-*кичине сөрү (адамдын бою жетпеген жердеги нерселерди алуу үчүн жасалган)*, “*товар*”-жандуу жана жансыз мал (343-бет) аталган сөздөр бүгүнкү күндө орус ж.б тилдерде активдүү колдонулуп келүүдө.

3. Айтылган пикирди орундуу деп эсептеп, аталган кемчиликтерди ишибизде ондодук.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Экинчи экспертке сөз берели.

Ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова: “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” аттуу кандидаттык иши негизинен Чоң-Алай топонимиясынын диахрондук аспектисинде комплекстүү изилдөөгө

арналган. Бул жерде ошол Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык, тарыхый, этимологиялык өңүттө изилдениши жана ошонун негизинде саны 250 болгон тиркеменин иштелип чыгышы, иштин жаңылыгын түзөт деп айтсам болот. Жалпы диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, алдыга коюлган максат, милдеттеринин аткарылышы эмгеги, алынган жыйынтыктардын мүнөзү, алардын илимий жактан ынандуулугу, жаңычылдыгын алганда диссертациянын текстинин жазылуу стили, ошондой эле диссертациянын мазмуну боюнча изилдөөлөрдүн, илимий эмгектердин жарык көрүшү апробациялык жактан алганда А. Султанованын иши кандидаттык диссертациянын талаптарына жооп берет жана ачык коргоого кабыл алууга татыктуу деп айтсак болот. Ошону менен катар иш боюнча диссертантка диссертациялык иш боюнча сын-пикирлер жана сунуштарды айта кетейин, буларды оңдош керек го. Эми булар иштин концепциясына эмес, техникалык жакка тиешелүү болгон маселелер.

1. “Изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деп аталган 2.1-параграфта изилдөөдө колдонулган методдор, ык-амалдар, методологияга түшүндүрмө берилбестен, ишке түздөн-түз жана кыйыр тиешеси бар эмгектерге обзор берүү мүнөзүндө болуп калган. Диссертант *методология* (изилдөө методдоруна тиешелүү) жана *методологиялык негиз* (ишке теориялык-методологиялык негиз болгон эмгектерге тиешелүү) түшүнүктөрүн алмаштырып алгандай.

2. 27-бетте *тескей* – *күнгөй* атрибутивдик компоненттик түзүлүшү тууралуу айтылат, бул жерде *тескей* – *күнгөй* атрибутивдик эмес, номинативдик компоненттик түзүлүш. Анткени “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” (2009), К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” бул сөздөр атрибутив эмес, зат атооч катары түшүндүрүлгөн.

3. Айрым ойлордун, окумуштуулардын пикирлерине шилтемелердин кайталануулары учурайт, мисалы: 1) академик Б. М. Юнусалиевдин азыркы кыргыз тили менен Энесай эстеликтеринин тилинин окшоштугу тууралуу пикири 13-бетте жана 60-бетте, Алтайдан келген жер-суу аталыштары тууралуу пикири 23-бетте жана 63-бетте, кыргыз урууларынын тохарлар, согдилер менен контактылары тууралуу пикири 11-бетте жана 95-бетте; А. Батмановдун Унга дарыясынын өрөөнүн археологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча жазганы 19-бетте жана 94-бетте; Д. Исаевдин топонимдердеги сар форманты боюнча пикири 25-бетте жана 66-бетте; Н. Жапаровдун согди тили боюнча, Л. Хромовдун жаңы согду тили боюнча көз караштары 26-бетте жана 96-бетте толук бойдон кайталанып орун алган.

4. 81-бетте “...алаа концепти адам тулкусунун ылдыйкы бөлүгү катары *ара-ала-ача* тибиндеги омоформаны жаратуу менен *ала-улуг-алай* тибиндеги фоносемантикалык эволюциясынын натыйжасында топонимдик лексикага жайылгандыгын байкоого болору...” белгиленген. Бул жерде соматикалык категориядагы лексикалык бирдик болгон алааны концепт катары кароо канчалык деңгээлде шартталган?

5. Иште 120- жана 126-беттерде *Гыдырша өлгөн зоо, Балык секирген жер, Бөрү кутурган жылга* сыяктуу топонимдик конструкциялар атоочтук түрмөк деп каралган. Буга кошула албайбыз, анткени көрсөтүлгөн конструкциялар атрибутивдик эмес, аныктагыч (атоочтук түрмөк) + аныкталгыч (зат атооч) түзүлүшүндөгү номинативдик мааниде турат, алардын структурасындагы *Гыдырша өлгөн, Балык секирген, Бөрү кутурган* компоненттери гана атоочтук түрмөк болуп саналат.

6. 118-бетте “...сан атоочтор сандык мааниден тышкары да кыргыз элинин тилинде, менталдык жактан калыптануусунда *саркастикалык* түшүнүктөрдү алып жүрөт” деп айтылат. Мында *саркастикалык түшүнүктөр* эмес, *сакралдык түшүнүктөр* деген туура. Анткени *саркастикалык* “сарказм – шылдың” деген сөз менен байланыштуу болгондуктан, кыргыздарда *жети, үч, кырк* сандары саркастикалык болушу эч мүмкүн эмес.

7. Иште колдонулган адабияттардын тизмесинде 224+4 эмгек көрсөтүлгөн, бирок алардын айрымдарына шилтемени тексттен кезиктире алган жокпуз. Ошондуктан библиографиялык тизмени кайра карап чыгуу керек.

8. Ошондой эле дагы 2 маселени айта кетейин, диссертант табигый тил деген түшүнүктү колдонот да негизинен биолингвистика биографиялык лингвистика менен байланыштырган. Бул жерде табигый тил деген, жалпы эле адам баласы сүйлөгөн тил, ал жасалма тил деген түшүнүктөн айырмалоо үчүн колдонулат. Бул жерде география менен байланышы жок экендигин эсине алса. Анан бул маселени мен буга чейинки айрым диссертациялык талкууда айттым эле, орус тилиндеги кээ бир сөздөрдү которгондо, ага мүчө уланган уңгуну негиз катары алышыбыз керек, мисалы, этникалык деген сөз бул жерде кыргызча туура которсок этнос болот. Этника деген сөз бар, бирок ал такыр башка. Космикалык деп жатат, космика деген сөз жок, космос болот, планетардык эмес уңгусу планета. Мына ушул сыяктуу маселелерди диссертант ондоп коюшу керек коргоого чейин.

Эми булар иштин концепциясына таасир этпейт, техникалык мүнөздөгү маселе.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Айтылган сын пикирге карата Айнура Абайдиллаевна жооп берсеңиз.

Изденүүчү А. А. Султанова: Айтылган пикирди орундуу деп эсептеп, аталган кемчиликтерди ишибизде ондодук. 1. “Изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деп аталган 2.1-параграфка айрым бир толуктоолорду киргизгенге аракет кылдык.

2. Иште *тескей* – *күнгөй* атрибутивдик компоненттик түзүлүш деп берилип калган. Албетте, *тескей* – *күнгөй* топонимдердин курамында келгенде, номинативдик функцияда келет жана номинативдик компоненттик түзүлүш болуп эсептелет. Бул жерди ондодук.

3.Б. Юнусалиевдин, И. Батмановдун, Д. Исаевдин пикирлери кайталанган жерлер бар. Мына ошол кездешкен айрым кайталоолорду тексттен алдык.

4. Гыдырша өлгөн зоо, Балык секирген жер, Бөрү кутурган жылга сыяктуу 3 компоненттен турган топонимдер бар. Булар номинативдик мааниде келет жана бул кетирилген мүчүлүштүктү жойдук.

5. Сакралдык деген термин саркастикалык деп кетип калган. Аны ондодук.

6. Адабияттар тизмесине тактоолорду киргизип атабыз.

7. Диссертациялык ишти дагы бир ирет карап, орфографиялык, пунктуациялык, стилдик каталарды жойгонго аракет кылдык.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Үчүнчү эксперттин корутунду пикири бар. Окумуштуу катчы окуп берсин.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.д., доцент С. К. Каратаева: Эксперт, филология илимдеринин кандидаты, доцент Шамшиева Махабат Салимбековна корутунду пикиринде мынтип жазат (*сунуш пикирлер гана окулду*):

1. Диссертациялык иштин максаты дээрлик жарым бетте берилген. Илимий ишке коюлган талап боюнча изилдөөнүн максаты так, кыска жана мазмундуу болуп, болгону эки-үч сүйлөмдөн ашпоосу зарыл. Ошол себептен, изилдөөнүн максатын конкреттештирип, кыскартуу керек деп эсептейбиз.

2. Изилдөөнүн милдеттери тактоолорго муктаж. Айталы, 1, 4-милдет кайталангандай таасир калтырат. Мисалы, 1-милдет: “...жалпы Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий деңгээлде чечмелөө”, 4-милдет: “... айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий өңүттөн чечмелөө” (7-бет). Ошондой эле изилдөөнүн негизги натыйжаларын түзгөн топонимдердин структуралык-

грамматикалык жана семантикалык жактан изилдениши милдеттерде көрсөтүлбөй калган.

3. “Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши” аттуу бөлүмдө белгилүү түрколог окумуштуулар, анын ичинде ономасттар С. Е. Малов, А. Мелиоранский, А. Н. Кононов, Б. М. Юнусалиев, О.Т.Молчанова жана Э. М. Мурзаевдин эмгектерине илимий сереп жүргүзүлгөн. Аталган окумуштуулар түркологдор болуп эсептелет. Ошол себептен, бул бөлүмдү 1.3. “Топонимдик системанын түркологияда изилдениши” бөлүмүнө кошуп берсе, иш логикалык жана структуралык жактан биримдиктүү болот деп эсептейбиз.

4. Диссертациялык иштин 153-бетинде Ачык-Суу топонимине семантикалык талдоо жүргүзүлгөн. Диссертант аталган топонимдин биринчи компоненти ачык сөзүн түштүк диалектинин Баткен, Чоң-Алай, Лейлек говорлорундагы “аччык”, кыргыз адабий тилиндеги ачуу сын атоочунун диалектилик варианты деп эсептейт. Ошондой эле биз тарабынан Аччык-Чай гидроними боюнча жүргүзүлгөн фонетикалык талдоого кошуларын айтып өтөт. Чындыгында, Ачык-Суу жана Аччык-Чай топонимдеринин ортосунда эч кандай байланыш жок. Ошол себептен, автордун “Чоң-Алай өрөөнүндөгү гидронимдин аталышы суусунун туздуу, ачуу болгондугуна байланыштуу Ачык-Суу аталып калган” деген пикирин илимий жактан негизсиз деп эсептейбиз. Биздин пикирибиз боюнча, Ачык-Суу топониминин биринчи компоненти ачык, көрүнөө жерде жайгашкан географиялык объекттерди атоодо колдонулат.

5. Диссертациялык иште орфографиялык, грамматикалык жана пунктуациялык мүнөздөгү каталар кездешет. Алар кол жазмада көрсөтүлүп берилди деп жазат.

Жыйынтыгында Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» аттуу диссертациялык иши 10.02.01. – кыргыз тили илими адистигине туура келет. Диссертациялык кеңешке 10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга сунушталган. Рахмат.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Айтылган сын пикирге карата Айнура Абайдиллаевна жооп берсеңиз.

Изденүүчү А. А. Султанова: 1. Изилдөөнүн максаты кенен болуу керек ойдо жарым беттей бергенбиз. Эксперттин пикирин эске алып, изилдөөнүн максатын конкреттештирип кыскарттык.

2. Изилдөөнүн милдеттерине тактоо жана толуктоолорду киргизүүнүн негизинде 6 милдетти так көргөзгөнгө аракет жасадык. Эксперттин “...негизги натыйжаларын түзгөн топонимдердин структуралык-грамматикалык жана семантикалык жактан изилдениши милдеттерде көрсөтүлбөй калган” деген жөндүү пикирин эске алуунун негизинде аларды 5, 6-милдет кылып бердик.

3. “Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши” деген бөлүмдө түркологиядагы, ошондой эле кыргыз топонимисттеринин эмгектерине кайрылган элек. Бул сунуш пикирди жөндүү деп кабыл алып, бул бөлүмдү 1.3. “Топонимдик системанын түркологияда изилдениши” деген бөлүмгө киргиздик.

4. Ачык-Суу топониминин семантикасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөгө тактоо киргиздик. Бул айыл Кашка-Суу айыл аймагына кирет. Географиялык объекттин жайгашуусуна келе турган болсок, чынында айыл көрүнөө, ачык жерде жайгашкан. Топонимдин биринчи *ачык* компоненти ачык, көрүнөө жерде жайгашкан географиялык объекттердин аталыштарынын курамында келет. Кыргыз тилинде жеке колдонулбайт, бирок *таш, суу, сай* сыяктуу аппелятивдер

5. Көрсөтүлгөн айрым бир орфографиялык, грамматикалык жана пунктуациялык мүнөздөгү каталарды оңдоп чыктык.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Анда эксперттердин сөзүн уктук, талкууга өтөлү. Кимде кандай сөз бар?

Ф.и.д., академик С. Ж. Мусаев: Бул иш мен билгенден 12 жыл мурда темасы бекитилген, анда мен И. Арабаевде кафедра башчы болгонумда, ушул ишти көргөнмүн. Диссертация белгилүү деңгээлде жакшы жазылган, бирок диссертант сүйлөгөндө тың, жооп бергенде кичине чаташтырды, андай болот. Диссертацияны 2 жолу карадым, өзү менен да отуруп сүйлөштүм. Алай, Чоң-Алай өрөөнү бул Улуу Жибек жолунун так ортосу, тилдик стратиграфия, бул жерде төрт тилдик катмар бар. Анан өткөндө да бир диссертация корголгон, ушуга жакыныраак, бирок ал жерде да айрым бир маселелер болуп чечилбей келген. Тилдик катмарды, тилдик эволюцияны көрсөтүү үчүн ушул эң жок дегенде булар, араб, фарс тилдерин билүүсү керек. Анткени, материал ошондой кытайлардын элементтери бар ал жерде, тогуз жолдун тоому болуп, ал жердеги өзгөчө жер-суунун аталыштары, бул эми бирде кичинекей эле жер-суунун, тоонун аттарына караган жок да, түз жерди карады, бул маселени тил билген киши караса жакшы болмок. Албетте 2-4, 4-5 ушул жер аталыштын этимологиясын тактап бергени да жакшы. Азыр Ачык-Суу деп жатпайбы, Ачык-Суу дегенде Ачы-Суу, ачык жердеги суу десе да болот, анын түпкү мааниси, тарыхый тематикасы кайсы экенин бир эле кудай билбесе,

билүү кыйын. Анткени түштүктө ачууну ачык деп коё беришет. Ачык деген түз жер, бети ачык дегенди билдирет. Ошондуктан жер-суунун аталыштарынын этимологиясын изилдегенде, кимдин айтканы канчалык деңгээлде далилдүү болот, ошо менен байланыштуу. Мисалы “сары” деген да ошондой, эмне үчүн сары кар да жаайт, ак кар да жаайт. Ал баары бир ак кар. Эмне үчүн сары? Ошону логикалык жактан далилдөө зарыл. Тил ушундай нерсе, тилге деген кандай маани берсе, ошол чогултулуп кете берет. Анан кээде биздин белгилүү түркологдор улуу окумуштуулардын мыкты улуулугу, алар логикалык жактан, ошону ишенгендей кылып далилдеп берет. А бизде ушул маселе кичине чийкирээк, ошондуктан бул диссертацияны карап, илимге белгилүү бир деңгээлде Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аттарын, эми жок дегенде ошолордун аттарын тизмелеп, тоосунун, кокту-колотундагы энчилүү аталыштарын тизмелеп койсо да ушунун өзү да керек, анткени тарыхый жактан тогуз тоонун тоомунда көп тил кездешкен, көп тил бири-бири менен айкалышкан. Демек ошон үчүн, бул диссертанттын диссертациясынын ушул жазылышы, ушул турушунда коргоого сунуштаймын. Даярдануу керек, ачык коргоого чейин. Диссертациянын өзүндө маселе жок. Жакшы диссертацияга начар жооп берет, жаман диссертация болот жакшы жооп берет, бирок бул жакшы диссертация болуп, менин көңүлүмө толуп турат. Диссертациянын жазылганы дурус.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Дагы кимде кандай пикир бар ушул диссертация жөнүндө. Анда сөз ф.и.д., профессор Мирзахидова Миясар Инамжановнада.

Ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова: Мен диссертация менен толук таанышып, окуп чыктым. Анткени мен Чоң-Алай деген жерди билбейт экенмин. Ошого аябай кызыгып окуп чыктым. Диссертация так, ар бир мазмунунда бир да кемчилик жок. Мазмунунда берилген бап, анан параграфта бардыгы ачып берилген. Ар бир факт боюнча тыянактар берилген. Чоң-Алай топонимиясынын топонимдеринин геоллингвистикалык системасын түзүүгө аракет кылган, анан мисалдарды да келтирген, ошол системага берген. Чоң – Алай өрөөнү кайсы мамлекеттер менен байланышса, ал мамлекеттер менен топонимияда каралганбы, ошолор барбы, басым жасаган. Чек арадагы өзгөрүүлөр, топонимиядагы өзгөрүүлөргө мисалдарды берген. Топонимдердин семантикасын тарыхый жактан да, диахрондук планда да берген. Азыркы учурда кантип аталып калган синхрондук жактан аныктаган. Эгерде ошолорду агай айткандай факты материалдар менен коргоодо айтып берсе сонун да. Диссертацияда эч кандай бул туура эмес жазылыптыр деген нерсе жок. Мен ачык коргоого сунуштаймын.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор
Т. С. Маразыков: Дагы кимде кандай сөз бар?

Ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова: Кыргыз топонимиясынын эволюциясындагы жападан жалгыз деген пафос болуп калат, мисалы Чоң-Алай топонимиясы кыргыз топонимиясынын жападан жалгыз негизги, бирден-бир көрсөткүчү дегенин абайлаш керек. Коргоого сунуштайм.

Ф.и.д., академик С. Ж. Мусаев: Чоң-Алайды жакшы көрөт да, жетекчилер карагыла.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор
Т. С. Маразыков: Диссертант сиздин пикириңиз суроого?

Издөнүүчү А. А. Султанова: Айтылган пикирди орундуу деп эсептейм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор
Т. С. Маразыков: Изилдөө мага да жакты. Анткени диахрондук аспектиде изилденип жатат. Биз адамзат башкача айтканда байыркы кыргыз эл экенибизди ушундай диссертациялардан билебиз. Топонимдер биздин кыргыз мамлекетибиздин кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн байыркы эл катары далилдей, аныктай турган бир көрсөткүчү. Чоң-Алай топонимиясын Улуу Жибек жолу менен байланыштырып карап жатат, бул да диссертациялык изилдөөнүн артыкчылыгы деп эсептеймин, анткени кантсе да тилдик байланыштар, тилдик катмарлар кыргыз тилинин катмары, фарсы, араб, монгол тилдеринин катмары булар топонимде мыйзамдуу. Анда ар кандай өзгөчөлүктөр бар. Тилдин, бул диссертациялык изилдөө, ареалдык лингвистикалык изилдөөгө чоң салым кошот. Анткени диахрондук аспектиде академик Сыртбай Жолдошович айткандай топонимдер бизде чачкын, эч ким жергиликтүү элге барып, ийне жибине чейин изилдеп, аны тизмеге да алган эмес, ошону тизмелеп берилиши да чоң маселе. Анткени жакынкы аралыкта эле биздин Кыргыз Республикасынын чек арасын аныктап жатат, чек арада биздин мамлекеттик аймактык бүтүндүгүн аныктоодо да топонимдердин мындай багытта изилдениши бул өтө чоң мааниге ээ. Ошондуктан, бул диссертациялык изилдөө илимий теориялык жактан, практикалык жактан дагы өтө баалуу. Анан иштин аспекти, концепциясы иште коюлган илимий маселелер орундуу. Мында 1 бап же 2 бап мынтип калыптыр, параграфтары чаташыптыр деген маселе жок. Анткени иш логикалдуу, ырааттуу жазылган. Мага бул иштин жазуу стили жакты. Башка диссертациялардан айырмаланып бул иште каталар жок. Мен ошого ыраазы болдум. Биз 2 бир долбоорго катыштык. Кыргыз Республикасынын географиялык картасында биздин байыркы аталыштардын, мисалы Чоң-Алайда болобу, Ысык-Көлдө болобу жерлердин аталыштарын калыбына келтирүүдө Чоң-Алай чөлкөмүнүн географиялык аталыштарын картада так аныктаганы, илимий пазл болот деп

эсептеймин. Ошол үчүн иштин актуалдуулугун элине кошкон салымы болот деп ойлоймун. Дагы бир маселе, жанагы сын-пикирлерге сак болуңуз, адабияттарды кароо керек. Сиз айткан нерсе адабияттардын тизмесинде жок болсо, анда иштин далилдүүлүгүнө шек келтирет. Ошондуктан, ар бир айтылган сөз факты менен берилиши керек. Менде сын-пикир жок, ырааттуу, далилдүү жазылган иш, жакшы иш экен. Жакшы жооп берүү керек, толкунданып жатасыз. Доклад айтканда да кыскача, так айтуу керек.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Сүйлөөчүлөр барбы?

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаевна: Диссертация жакшы жазылыптыр, иштин жазылуусу ар кандай, кайсы жерде жазылса да коомчулукка пайдасы тийүүсү керек. Кыргыз тилиндеги жазылган диссертациялардын ичинен Чоң-Алайдагы топонимдер жөнүндө болуп жатат. Чоң-Алайды көргөн эмеспиз деп жатпайбызбы, ушул иш аркылуу тил аркылуу элдин менталитетин, көз карашын билгендей эле топонимдер аркылуу, ошол аймактын, жердин жайгашуусун, климаттык абалы ж.б. көптөгөн нерселерди билип алууга болот. Көбүнчө көптүктү билдирүүчү -луу, -лыг, -ты мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалган топонимдер аркылуу Сөгөтү, Алчалуу ж.б. ошолордун кайсынысы көп экенин байыртан эле биздин ата-бабаларыбыз айтып койгон. Ошол жагынан да актуалдуу, диссертацияны окуганда, ал жердин кыртышын да таанып койсо болот. Диссертация актуалдуу. Болгону эле лингвистикалык жана грамматикалык жактан кичине аксап жатасыз. Коргоо ишинде так, кыска жооп берсеңиз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: “Сары” сөзүнүн ар түрдүү мааниси бар, көп деп түшүнсөк болот. Балыкчы эмес, Балыкты деп айтуу керек. Топонимдер жөнүндө жакшы жазгансыз, ийгилик каалайбыз. Башка чыгып сүйлөөчүлөр жок болсо, анда талкууну жыйынтыктасак. Бүгүнкү жыйында Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деген темадагы кандидаттык диссертациясы КР УАК тарабынан кандидаттык диссертацияга коюлган талабына жооп берет, коргоого сунуш кылынсын деген бир эле сунуш айтылды. Анда эмесе, оппонент, жетектөөчү мекемени карап, аны да бекитип койсок.

Эксперттик комиссия корутундусунда диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин филология бөлүмүн, биринчи расмий оппонент катары 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору, доцент Ормонбекова Ардакбүбү Ормонбековнаны, экинчи расмий

оппонент катары филология илимдеринин кандидаты, доцент, К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин мектепке чейинки жана башталгыч билим берүү кафедрасынын доценти Акматов Нурбекти сунушташкан. Бул сунуштарга макулсуздарбы? Эгер макул болсоңузда, колго салып койсок.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: - Анда ушул сунуштарга кол көтөрүп койсок.

“Макул” - бир добуштан, “каршы” - жок, “калыс” - жок.

Коргоосу 18-апрель, саат 15-30га белгиленет.

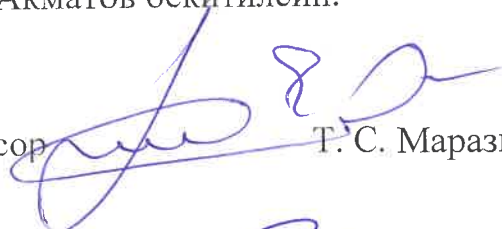
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңешинин кезектеги отуруму

ТОКТОМ КЫЛАТ:

2.1. Изденүүчү Султанова Айнура Абайдиллаевнанын «Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши ачык добуш берүүнүн негизинде алдын ала коргоодон өттү деп эсептелсин жана коргоого сунушталсын.

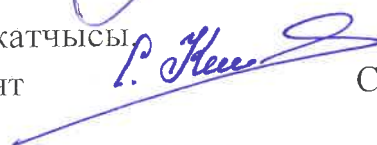
2.2. Диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин филология бөлүмү, биринчи расмий оппонент катары ф.и.д., доцент А. О. Ормонбекова, экинчи расмий оппонент катары ф.и.к, доцент Н. Акматов бекитилсин.

Диссертациялык кеңештин төрагасы,
филология илимдеринин доктору, профессор

Т. С. Маразыков

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору, доцент

С. К. Каратаева

Диссертациялык кеңештин төрагасы менен окумуштуу катчысынын колун тастыктайм:

КБнын башчысы

А. Жайнакова